

З ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

УДК 02(477)(09)

Олексій ОНИЩЕНКО,

генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
академік НАН України

Любов ДУБРОВІНА,

директор Інституту рукопису НБУВ, д-р іст. наук, професор

Бібліотечна справа в Україні у ХХ ст.: 30-50-ті роки

У статті розглянуто основні тенденції та етапи розвитку бібліотечної справи України у період 30-50-х років. Перший етап пов'язаний з 30-ми роками, коли відбувалася зміна суспільно-політичної системи та ідеологічних засад в державі, становлення нових соціально-економічних відносин, що супроводжувалося як деструкціями та відповідними змінами у кадровому складі бібліотек унаслідок сфабрикованих політичних процесів, так і позитивними наслідками – здійснюється уніфікація бібліотечних технологій, формується політика обов'язкового примірника тощо. Другий етап – війна 1941–1945 рр., коли знищується матеріальна та кадрова база бібліотечної справи, зруйновано історично складений національний бібліотечний фонд унаслідок організації конфіскації та вивезення фондів нацистами. Третій етап – відбудова бібліотечної мережі, встановлення нових принципів діяльності, відповідно до зміцнення ролі Компартії та комуністичної ідеології, підвищення в цьому процесі ролі бібліотек, що викликає зміни в комплектуванні фондів і організації каталогів, розвитку напрямів рекомендаційної бібліографії та політики керівництва читанням. Важливе значення має курс на розвиток науково-технічної інформації та бібліографічну діяльність у цій галузі.

Ключові слова: бібліотека, наукова бібліотека, історія бібліотечної справи в Україні, нацистська бібліотечна політика, національний бібліотечний фонд України, бібліографічна діяльність, науково-технічна інформація.

30–50-ті роки ХХ ст. – важливий етап в історії українських бібліотек. 30-ті роки пов'язані з утвердженням основних принципів радянської бібліотечної справи, які відбувалися в умовах політичних процесів, внаслідок котрих змінюється кадровий склад професійних бібліотекарів та вчених. Важким випробуванням був період війни та післявоєнної відбудови економіки в умовах повної руйнації матеріальних ресурсів, ускладнення політичної ситуації, пов'язаної з холодною війною та новими хвилями боротьби з впливом буржуазної ідеології. Період осудження Комуністичною партією культу особи Сталіна, перехід до нової зовнішньої та внутрішньої політики, пошук шляхів оновлення економіки, освіти, науки і культури, в тому числі бібліотечної діяльності, починається в другій половині 50-х років. У цей період відчутно зростає розуміння базового значення бібліотек у соціальних процесах суспільства, у вихованні «нової людини», підготовки освічених спеціалістів, спроможних забезпечити розвиток науки, техніки, промисловості, сільського господарства.

30–50-ті роки ХХ ст. поділяються на три етапи, зміст котрих чітко визначається внутрішніми та зовнішніми умовами розвитку СРСР та України, які визначали розвиток бібліотечної справи. Перший – період становлення нових соціально-економічних і політичних відносин у 30-х роках і напередодні

війни; другий період – війна 1941–1945 рр.; третій – період післявоєнної відбудови економіки та формування нової політичної та економічної ситуації в 50-х роках.

1. Бібліотеки у період становлення нових соціально-економічних і політичних відносин у 30-х роках і напередодні війни

30-ті роки – період нових переслідувань партійних та державних діячів, діячів науки і культури, сфабрикованих політичних процесів. Під удар потрапила «стара школа» українських та російських книгознавців, бібліотекознавців та бібліографознавців, передусім ті, які вивчилися в революційних університетах, і в 20-х роках почали створювати засади національної науки, що враховувала як свій власний, так і західний досвід побудови бібліотек, маючи відносну свободу, і почали опрацьовувати питання національної науки. Починається переслідування та критика «буржуазного» бібліотекознавства та бібліографії, створення нової «революційної» теорії та практики діяльності бібліотек і профільних наукових дисциплін.

30-ті роки відкривають трагічні події для розвитку українського бібліографознавства, книгознавства, бібліотекознавства. Перша всеукраїнська бібліографічна нарада в Києві у червні 1931 р., яка

була скликана НКО УСРР та Бібліографічною комісією ВУАН¹, засудила прояви буржуазного націоналізму і поставила питання про створення нової бібліотечної справи та бібліографії, що обслуговували б актуальні завдання.

Репресії торкнулися відомих діячів ВБУ в галузі бібліотечної справи, які мали «буржуазну освіту», зокрема В. Ф. Іваницького, Є. М. Марківського, Ю. О. Меженка, В. О. Козловського, О. Є. Карпинську, Г. І. Коляди, К. О. Копержинського, Н. В. Пискорську, Л. С. Білецького, М. І. Сагарду, М. Ф. Оксіюка, С. Т. Постернака, М. Н. Ясинського та багатьох інших.

Одночасно відбувається й розгром УНІКу (1931) – засуджено наукові здобутки М. Годкевича, К. Довганя, В. Тарнавського, Я. Керекеза як «буржуазно-націоналістичне книгознавство»². У 30-х роках багато книгознавців і бібліографів, діячів бібліотечної справи було репресовано і страчено, серед них – С. О. Єфремов, С. Т. Постернак, Я. І. Стещенко, М. М. Іванченко, М. О. Макаренко, А. В. Артюхова, К. А. Довгань, С. В. Якубовський (директор УНІК після Ю. О. Меженка), В. М. Іванушкін, В. А. Ігнатієнко, С. Г. Кондра, Ф. Л. Ернст та ін.³

Багато українських книгознавців та бібліографознавців відійшли від об'єктивних досліджень або писали «в стіл» (С. І. Маслов, Ф. П. Максименко, М. І. Ясинський, М. І. Сагарда), через що наука втратила справжніх знавців книги. Ряд учених виїхав з України в Росію (Ю. О. Меженко, Д. А. Балака, В. Ф. Іваницький). Окремі дослідження в галузі історії книги концентрувалися на дослідженні цінних примірників книг, як, наприклад, Б. І. Зданевич, який, будучи заввідділу стародруків БАН УРСР, зробив відкриття – віднайшов невідомий друк Й. Гутенберга.

Бібліографічна робота сконцентрувалася на підготовці рекомендаційних покажчиків, які мали сприяти економічному та політичному розвитку СРСР. За планом, створеним на 1937 р. бібліотеч-

ним управлінням Наркомпросу УРСР, передбачалася підготовка 150 рекомендаційних покажчиків, що мали слугувати розвитку радянської економіки, науки і культури, виконання котрих було покладено на Книжкову Палату УРСР, Центральний бібліотечний колектор України, наукові та масові бібліотеки, а також бібліотеки установ АН УРСР⁴.

Водночас закриваються «скомпроментовані буржуазно-націоналістичними підходами» фахові часописи, які видавалися УНІК – «Бібліологічні вісті» та ВБУ – «Журнал бібліотекознавства та бібліографії» (1927–1930), який спробував продовжити традиції «Бібліотечного журналу» (1925–1926) та «Бібліотечного збірника» (1926–1927). Для радянських бібліотекознавців залишився лише журнал «Радянська бібліотека» (1937–1938), перейменованій з 1939 р. на «Соціалістичну культуру»⁵. В Україні до 1964 р. не публікувалося жодного фахового спеціалізованого журналу. Єдиним бібліографічним виданням в СРСР став збірник загальносоюзного підпорядкування «Советская библиография», який почав виходити з 1933 р. і слугував меті створення єдиних уніфікованих методів радянської бібліографії та пропаганді досягнень радянської бібліографії.

Одночасно створюються міцні засади системи фахової бібліотечної освіти України, яка мала обслуговувати потреби радянської бібліотечної справи. Від 1934 р. починають функціонувати спеціальні бібліотечні факультети як у ВУІКО, так і в Києві (як філія ВУІКО). Після масових чисток, 1 липня 1935 р. ВУІКО реорганізовується в Український бібліотечний інститут з трирічним курсом навчання та трьома факультетами. Там почали працювати такі викладачі, як О. Троїцька, Р. Фалькович, С. Комський, Л. Костелі, І. Гудесман, О. Майборода⁶. В 1939 р. його було перейменовано в Харківський державний бібліотечний інститут, де відкрився додатково факультет бібліографії. Перед інститутом поставлене завдання виховання нових кадрів, які б змогли забезпечити діяльність бібліо-

¹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 511, арк. 17; *Абрамов К. И.* История библиотечного дела в России. – М., 2000. – С. 247–249.

² *Ковальчук Г. І.* Журнал УНІКу «Бібліологічні вісті» // *Бібліотечний вісник.* – 1997. – № 2. – С. 26–28.

³ *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941. – К., 1998; *Ковальчук Г. І.* Співробітники УНІК – жертви політичних репресій // *Наукові праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського.* – К., 1999. – Вип. 2. – С. 52–94.

⁴ *Бабич В. С., Клименко А. С.* Некоторые итоги развития библиографии в Украинской ССР // *Сов. библиография : Сб. стат. и материалов.* – 1977. – № 4 (164). – С. 32.

⁵ *Сошинська В. Є.* Спеціальна українська періодика першої третини ХХ ст.: історичні умови виникнення та загальна характеристика // *Бібліографознавство: теорія і практика.* – К.: НПБУ. – К., 1997. – С. 181–187.

⁶ *Березюк Н.* Бібліотечна освіта в Україні (сторінки історії) // *Бібліотечний вісник.* – 2000. – № 1. – С. 32–34.

тек відповідно до нових завдань. Впровадження спеціальної бібліотечної освіти показало значимість бібліотечної справи для радянської держави, яка поставила питання виховання кадрів і сприяла розвитку бібліотечної справи, системи бібліотек, організації бібліотечних фондів, побудові каталогів і обслуговування читачів.

Підготовку кадрів здійснювали і бібліотечні курси Всенародної бібліотеки України (з 1936 р. – Бібліотека Академії наук) на базі Інституту бібліотекознавства ВБУ. Профільна підготовка здійснювалася відповідно до спеціальностей (бібліотекознавство, фонди і каталоги, бібліографія, обслуговування читачів, а також фахівців з суспільно-політичної, художньої та науково-природничої літератури).

Завершила процес перебудови бібліотечної справи Постанова ЦВК СРСР «Про бібліотечну справу в Союзі РСР» (квітень 1934 р.). Було вирішено створити бібліотечне управління при ЦВК союзних республік та покласти на створені з метою управління бібліотечною справою Бібліотечні управління та Ради бібліотек при ЦВК союзних республік контроль за їхньою діяльністю, здійснити перепис всіх бібліотек з метою покращання управління справою, реорганізувати діяльність усіх бібліотек⁷.

Після цього відповідну постанову приймає ЦВК УРСР від 29 липня 1934 р. – «Про роботу масових бібліотек», де було оголошено перепис бібліотек, за даними котрого на 1 листопада 1934 р. в Україні нараховувалося 28 130 бібліотек, зокрема 20 839 сільських та 7291 міських⁸. У результаті адміністративної реформи 1937 р. напередодні війни завершено процес утворення мережі публічних державних бібліотек за адміністративно-територіальним принципом. Разом з тим, у другій половині 30-х років, поки не запрацювала нова система вищої бібліотечної освіти, відчувався брак професійних бібліотечних кадрів не лише у наукових, а й масових бібліотеках, які перетворювалися у знаряддя розвитку народної освіти та культури і були ідеологічним та політичним чинником виховання трудящих мас, що закріплювалося прийнятою 28 січня 1940 р. постановою РНК УРСР про роботу масових бібліотек.

Паралельно проводиться державна політика регулювання складу та профілю бібліотечних фондів, на що було націлено створення нового законодавства у галузі обов'язкового примірника. З

березня 1934 р. державне регулювання обов'язкового примірника в Україні виводиться із Кодексу законів про народну освіту і переводиться до системи постанов Уряду відповідно до прийнятої 13 вересня 1933 р. постанови ЦВК та РНК СРСР «Про постачання найважливіших державних книгосховищ виданнями, які виходять на території СРСР»⁹. Централізація системи регулювання обов'язкового примірника на загальносоюзному рівні передбачало створення принципово нового змісту бібліотечних фондів як джерельної бази розвитку культури, науки, освіти.

Регулювання безплатного та платного обов'язкового примірника відбувається впродовж усього передвоєного періоду. Принципове значення має прийнята 21 березня 1934 р. постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про книгопостачання найголовнішим державним книгосховищам видань, що виходили на території УСРР» та відповідна «Інструкція про надсилку до Книжкової палати обов'язкового примірника», видана у квітні 1935 р. Постанова закріплювала види документів правочинного документування, основних депозитаріїв обов'язкового примірника, систему централізованого розподілу загального та профільного обов'язкового примірника книг, брошур, журналів, бюлетенів, нот, географічних карт, планів, столичних газет, склогографічних видань, плакатів, відомчих видань.

Повний безплатний комплект у 2-х примірниках отримували: Українська книжкова палата, Всенародна бібліотека України у Києві, Державна бібліотека ім. В. Г. Короленка в Харкові. Один примірник отримували Бібліотека ВУАМЛІН (Харків), Одеська державна бібліотека, Дніпропетровська державна бібліотека, Вінницька та Чернігівська державні бібліотеки. Передбачалася передача Українській книжковій палаті обмінних примірників для міжнародного книгообміну, існування регіонального обов'язкового примірника видань, які постачались до центральної бібліотеки міста чи району. Порядок депонування заборонялося змінювати. Подальше забезпечення функціонування інституту обов'язкового примірника базується вже на постановах СРСР і свідчить про завершення етапу формування соціалістичної державності¹⁰.

Подальше регулювання обов'язкового примірника відбувається у 1939 та 1940 рр., коли до України приєднуються західні території. Державній

⁷ ІР НБУВ, ф. Х, № 14596.

⁸ Всесоюзная библиотечная перепись 1 октября 1934 г. – М., 1936.

⁹ Чепуренко Я. О. Державне забезпечення системи обов'язкового примірника творів друку України: етапи розвитку. – К., 1998. – С. 40.

¹⁰ Там само. – С. 41–43.

бібліотеці України залишений один примірник повного комплекту, а другий переданий Львівській науковій бібліотеці. Отже, безплатний примірник мала Українська книжкова палата, Державна бібліотека України, Дніпропетровська обласна та Одеська обласна бібліотеки. Профільний примірник передавався до Державної історичної бібліотеки (Київ), Центральної наукової технічної бібліотеки (Харків), Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки Народного комісаріату землеробства УРСР (Харків), Бібліотеки Українського науково-дослідного інституту педагогіки (Київ), Центральної науково-медичної бібліотеки (Харків), а в загальносоюзному комплекті безплатний комплект отримували Державна бібліотека ім. В. Г. Короленка в Харкові та Львівська наукова бібліотека. Скорочувався обмінний примірник, хоча бібліотечний, реєстраційний, регіональний (краєзнавчий) залишилися¹¹. Отже, перед війною відбувалося скорочення кількості установ, які отримували обов'язковий примірник та їх видовий склад. Політика обов'язкового примірника стала найскравішим прикладом державного регулювання складу і змісту бібліотечних фондів та їх бібліографічної реєстрації.

Одночасно з регулюванням обов'язкового примірника, проводиться політика концентрації історичної книжкової спадщини, книжкових колекцій та зібрань у декількох головних наукових бібліотеках України відповідно до регіонального принципу. У 30-х роках завершується процес концентрації книжкової спадщини, що провадилася радянським урядом, у головних книгосховищах України. Ця політика почалася в 20-х роках і була спрямована на концентрацію збирання дореволюційних колекцій та зібрань у декількох центрах, у тому числі у найзначнішому за змістом та складом фондів – Всенародній бібліотеці України в м. Києві, Державній історичній бібліотеці, а також у Харківській, Дніпропетровській та Одеській наукових бібліотеках, деяких інших бібліотеках, які мали статус наукових.

У цих книгосховищах було зібрано фонди дореволюційних світських та духовних навчальних установ, наукових товариств, ліквідованих царських міністерств та відомств, приватні бібліотеки. Національна (Всенародна) та обласні бібліотеки впродовж 20–30-х років зібрали значний за обсягом колекційний фонд, репрезентований різноманітною книжковою та рукописною продукцією з багатьох галузей знань, що відображала історич-

ний шлях українського народу та людської цивілізації взагалі. Майже уся дореволюційна література ліквідованих установ залишалася у фондах концентрації і була визнана як неперіоритетна і відповідним чином не опрацьовувалася.

Так, фонд Всенародної бібліотеки України як всеукраїнського бібліотечного центру становив напередодні війни 7,5 млн примірників, з яких понад 3 млн – унікальні рукописні фонди, стародруки, цінні та рідкісні видання, колекції відомчої літератури дореволюційних видань, газети, листівки, гравюри, нотні видання, а також історичні бібліотеки і книжкові зібрання видатних діячів XVII–XVIII ст. Однією з найцінніших була колекція архівного примірника українського друку від 1923 р.

Масові бібліотеки, які активно створювалися у ті часи, повністю заповнилися радянською літературою художнього та науково-популярного змісту.

Наради директорів наукових бібліотек у 1934 та 1936 рр. у Москві, а за наслідками цих нарад й Республіканська бібліотечна нарада 1938 р. у Києві, постанови 1934 р. уряду СРСР про бібліотечну справу в СРСР і уряду УСРР про роботу масових бібліотек в Україні запроваджували державний контроль з боку Наркомату освіти за бібліотеками усіх типів та проводили лінію на централізацію та уніфікацію діяльності бібліотек.

Перед радянськими бібліотекознавцями було поставлено завдання опрацювати нову теорію бібліотечної справи, бібліографії та вивчення радянської книги. Теорія бібліотечної справи передбачала розвиток науково-методичних та прикладних досліджень методів управління справою, організації комплектування, структури фондів, принципів систематизації літератури та побудови каталогів. Велике значення надавалося питанням обслуговування читачів, організації керівництва читанням. Питання національної книги та бібліографії були згорнуті.

Натомість, у Західній Україні, зокрема, у Львові до приєднання до УРСР, основна увага приділялася дослідженню української книги, що, зокрема, продовжено часописом «Українська книга» (1937–1943 рр., редактор Є. Пеленський), де публікувалися статті І. Крип'якевича, Б. Кравціва, інших дослідників книги¹², а також дослідження Є. Пе-

¹¹ Там само. – С. 46–48.

¹² Антоник О. В. Часопис «Українська книга» (1937–1943) як книгознавче та бібліографічне джерело // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару укр. книги та періодики: Доповіді та повідомл. міжнарод. наук. конф. 25–26 серп. 1995 р. / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 1996. – С. 159–167.

ленського «Бібліографії української мовознавчої літератури» тощо.

Хоча празька еміграція в 30-х роках згортає свою діяльність, у Варшаві активізується книгознавчо-видавнича робота І. Огієнка, опрацьовується концепція рідномовних видань, де видавничій справі, історії книги та бібліографії українських видань приділяється велика увага. Створюється щомісячний часопис «Рідна мова» (1932–1939) та «Наша культура» (1935–1939), формуються як реально, так і в бібліографічному репертуарі серії супутніх бібліотечок до цих видань, зокрема, «Бібліотеки українознавства».

У 1939 р. після приєднання західних областей України до УРСР почалася реформа бібліотек та бібліотечної справи на зразок радянської. Сценарій націоналізації бібліотек та зосередження історико-культурних фондів у декількох центрах був поширений і на цій території. Бібліотечним центром, де було сконцентровано значну кількість історичних бібліотек просвітніх установ, громадських об'єднань та приватних книжкових колекцій, стала на правах окремої установи Львівська наукова бібліотека (спочатку як філія БАН УРСР), а також обласні бібліотеки, створені за новим адміністративно-територіальним принципом.

Отже, перед війною мережа державних бібліотек, їхні види і типи, принципи діяльності, основи формування фондів, політика обов'язкового примірника, а також основні складові бібліотечної освіти та науки були закріплені радянською владою як нормативно, так і в бібліотечній теорії та практиці. Характеризуючи бібліотечну справу цього періоду, необхідно підкреслити специфіку формування нової структури бібліотечного фонду, що згодом спричинило до величезних втрат бібліотечних фондів у період війни. Крім партійних, лише в декількох бібліотеках дозволялося мати спецхови, куди потрапила література часів Української революції 1917–1920 рр., видання «опозиційних блоків», репресованих осіб та ліквідованих установ. Структура розміщення історичних фондів, відомчої літератури дореволюційного часу, колекцій та зібрань була суттєво переглянута. Хоча багато фондів ще залишалося на місцях, перерозподіл фондів почався і на 1941 р. не був завершеним¹³.

¹³ Опиценко О. С. Бібліотечний фонд України в контексті Другої світової війни та її наслідків // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації 1941–1943 рр. – К., 2004. – С. 19–21.

2. Українські бібліотеки під час війни: евакуація та окупація

Війна призупинила реальну роботу з розвитку методологічних засад радянського керівництва бібліотеками та бібліотечною справою й наукою, перервала хід бібліотечного будівництва, впровадження соціалістичних принципів у бібліотечну справу. Період війни фактично складається з діяльності незначної кількості бібліотек в евакуації та руйнації бібліотек, які залишилися на окупованій території.

Через декілька днів після початку війни 24–27 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) та Рада народних комісарів СРСР приймає постанови та рішення про перебазування на Схід Радянського Союзу промислових та сільськогосподарських підприємств, запасів сировини, продовольства, евакуацію установ та населення. 26 червня директивні органи України приймають рішення по евакуацію стратегічних економічних об'єктів, наукових та культурних установ, затверджуються спеціальні комісії з організації евакуації¹⁴. Серед бібліотек були партійні бібліотеки, бібліотеки Академії наук з її головною науковою бібліотекою – БАН, київські бібліотеки, зокрема, Історична бібліотека, що мала цінніші історико-культурні фонди, числені бібліотеки галузевих інститутів і підприємств. Спецхови бібліотек, які не могли бути вивезеними, були частково спалені в умовах наступу нацистських військ та бомбардування міст.

Швидке просування нацистських військ визначило поспішну евакуацію бібліотечних фондів. Багато бібліотек не змогли організувати вивіз фондів, оскільки пріоритети виділення транспорту та фінансування евакуації віддавалися стратегічним підприємствам. Частковим успіхом завершилася евакуація бібліотек південної України, зокрема, Одеси та Миколаєва. У серпні 1941 р. південні регіони України вже були захоплені нацистськими військами, і більшість бібліотек залишилася на окупованій території.

У стислі строки великі бібліотеки Києва виокремили найціннішу частину фондів і почали її евакуацію у східні регіони Росії, спочатку до Харкова, а потім – Башкирії, південної частини Росії (м. Краснодар). Водночас, значна кількість фондів різних установ, які були вивезені з Києва, зокрема, книжкові фонди Історичної бібліотеки, Медичної бібліотеки, бібліотека Військової академії та бага-

¹⁴ История Украинской ССР. Хронологический справочник / Сост. В. Ф. Верстюк, Е. Н. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К., 1990. – С. 334–335.

тьох інших, які були евакуйовані на початку війни до Харкова, розміщені у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка та Центральної науковій бібліотеці Харківського державного університету, інших закладах Харкова, не встигли вивезти в евакуацію. Харківські фонди, як і фонди багатьох інших бібліотек, крім партійної літератури деяких установ ЦК КП(б)У, не вдалось вивезти в евакуацію, і вони залишилися в Харкові. За деякими даними цих книг щонайменше 500 тис. прим. загинуло під час пожеж унаслідок бомбардувань міста¹⁵.

В евакуації бібліотеки продовжували у важких умовах забезпечувати розвиток української науки, що працювала на потреби фронту. Бібліотеки перетворилися в осередки духовної підтримки нашого народу в скрутних умовах війни.

Одним з таких центрів стало м. Уфа, куди було переведено Книжкову палату УРСР, яка була приєднана до Академії наук і продовжила випуск «Літопису українського друку»¹⁶. Бібліотеки працювали дуже напружено: у цей період продовжувалося комплектування, обмін літературою, в тому числі з вченими союзних держав, англійськими та американськими. Восени 1942 р. було оформлено передплату 102 найменувань періодичних видань і часописів. З 1943 р. через крамницю «Українська книга», яка працювала у Москві, організовано придбання літератури, а з 1944 р. починає працювати система обов'язкового примірника¹⁷. Бібліотеки продовжували бібліографічну роботу, забезпечували абонементне обслуговування науковців, обмін літературою, необхідною для наукових розвідок, провадили виставки літератури, відзначали культурні події, брали участь у різних суспільно-політичних заходах.

Окупація в 1941–1944 рр. України зруйнувала історично складений бібліотечний фонд та систему бібліотечних установ України, найнегативніше відобразилася на історичних фондах книжкової

спадщини, колекційних зібраннях та бібліотеках, а також на структурі фонду архівного примірника друку України. Специфіка нацистського ставлення до бібліотек полягала в тому, що ці заклади вони також сприймали не лише як об'єкт пограбування та наживи книжковими раритетами, а й як ідеологічні установи, котрі визначають свідомість народу та впливають на неї; бібліотечні ж фонди, відповідно, розглядалися й з точки зору наукових досліджень національних, расових, політичних та соціально-економічних інституцій щодо окупованих територій¹⁸.

1 вересня 1941 р. були засновані рейхскомісаріати Остланду та України. На чолі Цивільного управління стояв рейхсміністр окупованих територій Альфред Розенберг, а рейхскомісаром України був призначений гауляйтер Еріх Кох¹⁹. Бібліотеки були об'єктом наживи багатьох організацій і відомств. Найактивніше діяв батальйон СС під командуванням штурмбанфюрера СС барона Еберхардта фон Кюнсберга, який пересувався одночасно із військами вермахту і грабував найцінніші фонди²⁰.

Україна була розчленована на різні адміністративні території: Рейхскомісаріат України здійснював цивільне управління значною територією України, однак за виключенням областей, які відійшли разом з румунськими територіями до так званої «Трансністрії» з центром в Одесі, та «Дистрикта Галичина» з центром у Львові, створеного з колишнього Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств, котрі були у складі Польщі до 1939 р., одного з п'яти дистриктів Генерального губернаторства. Ідеологію та тактику пограбування бібліотек в усіх регіонах визначив Оперативний

¹⁸ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943) – К., 2004; Себта Т. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації // Наукові зап.: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 398–412;

¹⁹ Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943 рр.) // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 3. – С. 2–18; Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І. Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих східних територій у 1941–1944 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2003. – Т. 4. – С. 46–68.

²⁰ Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943 рр.) // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 3. – С. 2–18.

¹⁵ Див. у цьому ж випуску «Бібліотечного вісника» с. 23–38; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : Архіви. Бібліотеки. Музеї / Упор.: І. Я. Лосієвський, Н. М. Березюк, С. Б. Шоломова, О. К. Александрова. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 5, 17.

¹⁶ Книга и книжное дело в Украинской ССР (1941–1984 рр.) / Сост. Л. И. Гольденберг, А. С. Беляев, В. П. Колесников. – К., 1986. – С. 10.

¹⁷ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941. – К., 1998. – С. 19–26.

штаб рейхсляйтера Розенберга, який мав працювати в узгодженні з цивільним управлінням на окупованій території.

Головна робоча група України при Оперативному штабі рейхсляйтера Розенберга, організована 3 жовтня 1941 р., контролювала території Східної і Південної України, Криму та південних областей Росії і налічувала станом на березень 1943 р. 5 робочих груп: Києва, Харкова, Херсона, Криму (з центром у Сімферополі) та Дніпропетровська. Водночас на території України діяло 4 зондеркоманди – в Одесі, Мелітополі, Миколаєві та Чернігові (хоча останній залишався у оперативному військовому управлінні).

Оперативним штабом Розенберга була створена Східна бібліотека, яка мала стати бібліотечним центром з історії та культури народів, які населяли так званий «східний простір». Її дирекція та засноване книгосховище розташувалися у Берліні, а філія – у Києві. Для Східної бібліотеки у Берліні з окупованих територій було вивезено понад півмільйона книг. Наприкінці 1943 р. ця бібліотека була переміщена з Берліна до Ратібору (польське місто Рацібуж), яке знаходиться у Силезії, у 80 км від Катовіц²¹.

Вища школа офіційно мала стати «центром національно-соціалістичного дослідження, навчання та виховання» і здійснювати дослідження з генетики, расового питання, походження арійської нації та її історії, питань релігії, історії, філософії тощо. Створити її планувалося після закінчення війни²². У 1939 р. було започатковано Центральну бібліотеку Вищої школи та ряд науково-дослідних інститутів, першим з яких був відкритий 26 березня 1941 р. Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, куди надійшло за період окупації лише з Києва понад 100 тис. примірників видань. У жовтні 1942 р. бібліотека переїхала до австрійського міста Анненгейма, недалеко від якого

в монастирі містечка Танценберг у 1943 р. було організовано велике книгосховище вивезених книжок²³.

7 грудня 1942 р. в областях цивільного підпорядкування на території Рейхскомісаріату України було створено Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями на чолі з директором Берлінського державного архіву д-ром Георгом Вінтером. Оперативний штаб Розенберга мав з ним тісні зв'язки²⁴. Підпорядковуючись Рейхскомісаріату України та Архівному управлінню Рейху, Вінтер водночас був також представником штабу Розенберга²⁵. Співробітники бібліотечного відділення новоствореного Управління почали з обліку бібліотек, ревізії фондів, внаслідок чого усі бібліотеки були зачинені²⁶. Бібліотеки наукових установ ревізував та описував зондерштаб «Наука», який зробив підготовчу роботу з вивозу найважливіших фондів для наукових установ рейха, що була здійснена на території усієї України.

Були переміщені десятки тисяч безцінних першодруків, рідкісних та цінних видань, цілісних колекції, зокрема, бібліотека митрополита Флавіана з Києво-Печерської лаври, фонди Київської духовної академії, фонди юдаїки та гебраїки з Бібліотеки Академії наук, розграбовані дніпропетровські колекції, вивезені зібрання НТШ та Народного дому та інші колекції рукописів та цінних фондів з Львівської наукової бібліотеки, багато з котрих не повернулося²⁷. Дуже постраждали не лише публічні, а й галузеві бібліотеки Харкова, Дніпропетровська, Житомира, Полтави, Миколаєва, Криму та багато ін. Крім того, вивозилися сотні тисяч наукових видань радянського часу, спецсховів наукових бібліотек та багато ін.

Найзначніша робота з відбирання книг для Східної бібліотеки проводилася у Харкові, передусім, у Харківській науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка, та в Києві, в тодішній Київській міській

²¹ Grimsted P. K. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Геннадія Боряка. – 2-ге вид. – Львів, 1992; *Вона ж*. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / За участю Геннадія Боряка // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 92–105; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : Архіви. Бібліотеки. Музеї / Упор.: І. Я. Лосієвський, Н. М. Березюк, С. Б. Шоломова, О. К. Александрова. – К., 1997.

²² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 211–212; ф. 3676, оп. 1, спр. 136, арк. 222–231.

²³ Grimsted P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Ukrainian Research Institute Harvard University: Harvard Papers in Ukrainian Studies. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 124, 155; спр. 8, арк. 74 зв. – 75; спр. 27, арк. 63–73.

²⁵ Там само, оп. 5, спр. 10, арк. 154.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 48, 62–70.

²⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника: історичний нарис / М. Лізанець (відп. ред.), М. В. Галушко та ін. – К., 1989. – С. 40–41.

публічній бібліотеці імені ВКП(б) (нині Національна парламентська бібліотека України).

Після ознайомлення з конкретною ситуацією на окупованих територіях було вирішено створити на основі бібліотек Харкова, Дніпропетровська, Києва, Криму філію Східної бібліотеки Розенберга у Києві, яка б дублювала за основними фондами берлінську. Кращі за станом книги або наявні в одному примірнику концентрувалися в Берліні, дублетні – в Києві. Створення філії Східної бібліотеки Розенберга розпочалося у Київській міській публічній бібліотеці. Одночасно на базі Бібліотека Академії наук та інших великих наукових бібліотек міста створено Крайову бібліотеку. На жаль, сховище Київській міській публічній бібліотеці – головний пункт концентрації – було зруйноване під час бомбардування в 1943 р. та звільнення Києва, коли від пожежі там загинуло близько 300 тис. книжок з фондів цієї бібліотеки та близько 1 млн прим. видань, зосереджених тут з різних бібліотек України під час окупації, близько 7 тис. стародруків, періодика та матеріали спецховищ²⁸.

Певні фонди було заплановано залишити також і на окупованих територіях для їхнього вивчення, управління ними та для функціонування у перспективі публічних бібліотек на «східних просторах». Перегляд та оцінка літератури, як правило, супроводжувалися «очищенням», тобто знищенням за спеціально складеними списками значної кількості «більшовицької, ідеологічно шкідливої» літератури, а також літератури єврейських авторів та визнаних ворогами націонал-соціалізму.

У складі міських управ створюється інспектура бібліотек Відділу культури та освіти, проведений облік бібліотек²⁹. 22 грудня 1942 р. видається наказ Оперативного штабу «Про роботу бібліотек в окупованих східних областях», де говориться про необхідність виокремити заборонені книжки. Почалося складання списків та виділення забороненої («небажаної») літератури, внаслідок чого багато книжок було знищено, передусім, ідеологічної та російської художньої літератури, перекладів з іноземних мов, «більшовицької» літератури, книг єврейських авторів. Крім того, з німецькомовної розважальної літератури формувалися бібліотечки

для німців та фольксдойче. Одночасно збиралися й бібліотечки для остарбайтерів, що містили переважно дозволену белетристику та публіцистику³⁰.

Восени 1943 р. в умовах наступу радянських військ відбулися наймасштабніші переміщення цінних колекцій та зібрань через Польщу, Румунію, Чехословаччину. Багато з цих фондів не доїхало до Німеччини.

Після звільнення території від окупантів бібліотечна мережа була зруйнована. Найбільших втрат зазнали наукові бібліотеки – Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Києва.

Постраждали не лише колекції та основні бібліотечні фонди, але й уся, без винятку, видавнича продукція України періоду революційних змагань та радянських часів: передусім, обов'язковий архівний примірник, починаючи від 1923 р., отримували декілька бібліотек, однак у зв'язку зі змінами в законодавстві щодо обов'язкового примірника в 20–30-х роках лише Бібліотека Академії наук УРСР комплектувалася ним повністю³¹.

Трофейні фонди на території Німеччини також зазнали переміщення: бомбардування американськими та радянськими військами німецьких міст, зокрема, Берліна, Мюнхена, Франкфурта-на-Майні та інших, спричинило до термінового перевезення літератури з основних центрів концентрації в Німеччині до різних місцевостей Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини у численні замки та сховища³². Центральна бібліотека Вищої школи у жовтні 1942 р. перемістилася до австрійського міста Анненгейма³³.

Після завершення війни почалася робота з реєстрації культурних цінностей, які були вивезені до Німеччини: згідно з Постановою РНК СРСР від 6 червня 1945 р. була створена Військова адміністрація в радянській зоні окупації Німеччини³⁴, що

²⁸ ЦДАВО, ф. 3206, оп. 1, спр. 68, арк. 1–18; Бібліотека Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження та документи. – К., 2004.

²⁹ Чепуренко Я. О. Вказ. праця. – С. 37–39.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 21, арк. 31–33, 91; спр. 213, арк. 65–71, 128–144, 166–171; Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни... – К., 1997.

³¹ Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І. Нацистська політика щодо вивезення бібліотечних фондів з окупованих східних територій у 1941–1944 рр. і формування Східної бібліотеки і Центральної бібліотеки Вищої школи у Німеччині // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2003. – Т. 4. – С. 46–68; ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 22, арк. 174.

³⁴ Документи цього підрозділу й досі не відкриті для широкого доступу.

²⁸ Літопис Національної парламентської бібліотеки України. Ч. II. Березень 1917–1943 / П. Б. Гапченко, С. Л. Зворський. – К., 2001. – С. 149.

²⁹ Малолетова Н. І., Дубровіна Л. А. Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942) // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 3. – С. 17–28.

було наслідком діяльності Союзної Контрольної Комісії, Координаційного комітету союзників, а також Контрольного Штабу. Начальники відділів Штабу організували Директорат, куди увійшли 12 відділів, у тому числі і Відділ репарацій, поставок і реституцій, який пізніше був перейменований в Директорат репарацій, поставок і реституцій. Слід відзначити, що американці на вимогу радянської адміністрації провели значну роботу з фіксації, розшуку та повернення до СРСР бібліотечних фондів, які персховувалися у понад 1500 різних сховищах. Транспортування з американської зони здійснювалося через радянську Військову адміністрацію, відповідно – через Берлін та Москву.

Отже, після встановлення військового управління союзниками на території Німеччини, радянська, англійська та особливо американська адміністрація організують масштабний облік знайдених у цей період культурних цінностей, у тому числі і бібліотек, відбувається процес їх повернення до країн походження. Одночасно спеціальні бібліотечні групи за підготовленими радянськими бібліотеками списками проводили огляд бібліотек і наукових установ Німеччини і склали вимоги на фонди, вивезені у період окупації.

На жаль, не всі фонди, переміщені свого часу на територію Німеччини зі «східних просторів», були повернуті, зокрема, й в Україну: з реституції було виключено фонди, які належали єврейській культурі (за попередніми даними П. Кеннеді Грімстед, вони потрапили до деяких єврейських наукових центрів та інститутів в Єрусалимі, Нью-Йорку, Вашингтоні³⁵); ті фонди, на котрі знайшлися власники в еміграції, а також, – це не було публічно задекларовано, – фонди, які мали стратегічний інтерес для визначення політики щодо СРСР, вивчення його науки, економіки також переміщувалися до США³⁶.

3. Бібліотеки України у період післявоєнної відбудови та в 50-х роках ХХ ст.

Післявоєнний період пов'язаний зі складними процесами відбудови бібліотечної системи та

бібліотек, які відбувалися в умовах голоду, руйнації, відсутності кадрів. Після звільнення міст починалося відродження бібліотек, оцінка втрат, ремонт будівель, якщо вони залишилися. Велику роботу було проведено з опрацювання та перерозподілу бібліотечних фондів, почався процес реєвакуації з Німеччини, з територій, які були окуповані союзниками, знайдених там бібліотечних фондів, а також з території Румунії, Польщі, Чехословаччини.

Центральним пунктом, який отримував реєвакуйовані бібліотечні фонди стала Бібліотека Академії наук УРСР, котра не була зруйнована під час окупації, і де накопичилась значна кількість бібліотечних фондів різних бібліотек, зібраних у період окупації. Там була організована спеціальна група, яка працювала з перерозподілу повернених фондів з Німеччини, Польщі, Румунії, Чехословачії, котру очолила Т. М. Марківська. У короткий час ця група за штампами та зовнішніми ознаками визначила та відправила книжки бібліотекам-власникам³⁷. Було повернуто й бібліотеки, котрі зберігалися в ній як у Крайовій бібліотеці під час окупації, в тому числі бібліотекам державних установ та приватних осіб. Значну допомогу у відновленні фондів бібліотек України зробив спеціально створений у Москві Державний книжковий фонд для доукомплектування бібліотек, які постраждали у період війни та окупації, створений бібліотеками СРСР з дублетних примірників найважливіших видань.

У 1946 р. здійснюється обов'язкова реєстрація бібліотек УРСР: на той період в Україні функціонувало 2539 масових бібліотек з фондом у 7 610 000 замість 31 324 000 кн. од. напередодні війни. Реконструкція бібліотечної мережі масових бібліотек відбувалася майже десять років – у кінці 50-х років по всіх відомствах було зареєстровано 9921 бібліотека з фондом у 34 757 756 кн. од. З них 17 млн кн. зберігалося в 275 наукових бібліотеках³⁸.

Питання підготовки кваліфікованих кадрів для бібліотек стояло дуже гостро у зв'язку з тим, що бібліотеки фізично втратили найкращих фахівців як напередодні війни, так і в період війни. Такий

³⁵ U. S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USSA, 1945–1959. Facsimile Documents from the National Archives of the United States / Compiled with the Introduction by P. K. Grimsted. – Washington (D.C.), 2001. – P. 41–54.

³⁶ Мазурицький А. М. Книжніе собрания России и Германии в контексте реституционных процессов. – М., 2000. – С. 74–111.

³⁷ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964. – К., 2003. – С. 69, 72–78.

³⁸ Книга и книжное дело в Украинской ССР (1941–1984 гг.). – К., 1986. – С. 31–32, 41, 45, 52–59; Гильматдинова З. Библиотечное дело на Украине (Организация библиотечной работы): 1945–1961. Вип. 1: Конспект лекций для студентов-заочников ХГИК по курсу «История библиотечного дела в СССР». – Х., 1965. – С. 9–11.

стан був зафіксований для системи освіти у цілому на Першій республіканській нараді робітників вищої школи у травні 1945 р.

Тому одним з перших в 1947 р. починає функціонувати Державний бібліотечний інститут у Харкові з трьома відділеннями: бібліотекознавства, бібліографії, бібліотек для дітей та юнацтва; відкрито філію Харківського бібліотечного інституту в Києві. У середині 50-х років там навчалось понад 3,5 тис. студентів, розвивалися й культурно-просвітницькі училища та технікуми з бібліотечними відділеннями.

Після виходу Постанови Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо покращання роботи масових бібліотек УРСР» від 22 квітня 1952 р. впродовж 50-х років реалізується декілька спроб реформування та перегляду структури бібліотечної системи, націлених на підвищення суспільно-політичного значення публічних та масових бібліотек та їх ролі в ідеологічному вихованні мас, а також перебудова діяльності наукових бібліотек, спрямована на зміцнення науково-технічного потенціалу радянської науки. Це відбувається на тлі задекларованої ще перед війною політики централізації бібліотечної справи³⁹.

Здійснюється раціоналізація перерозподілу фондів між бібліотеками, спеціалізація фондів книгозбірень та обслуговуванням певних категорій читачів, забезпечення випуску методичних видань та рекомендаційних покажчиків, що було покладено на головну бібліотеку – ДПБ УРСР (створену в кінці 1948 р. на базі БАН АН УРСР).

На ДПОБ в умовах зруйнованої бібліотечної мережі було покладено функції як головної академічної, так і головної публічної бібліотеки України, покликаної у період відродження взяти на себе організацію методичного та наукового керівництва бібліотеками, забезпечення керівних органів та населення необхідним обслуговуванням бібліотечними фондами.

У 50-х – на початку 60-х років ДПБ опублікувала ряд видань методичного характеру для масових бібліотек, переважно бібліотекознавців Г. М. Плеського та Я. Н. Прайсмана⁴⁰. На той час ці бібліотеки провели облік, опис та переінвентаризацію фондів після війни, організували міжбібліотечний

обмін, здійснили поповнення за рахунок перерозподілу бібліотечних фондів між бібліотеками України та СРСР⁴¹.

У другій половині 40-х – на початку 50-х років розпочалась нова хвиля репресій та засудження українського буржуазного націоналізму. У серпні 1946 р. ЦК КПУ приймає постанову про викривлення та помилки у висвітленні історії української літератури, на сторінках газети «Радянська Україна» критикуються журнали «Перець», «Вітчизна», «Дніпро», а також культурно-просвітницькі заклади, у тому числі самодіяльні колективи, театри. В 1947–1948 рр. розглядається діяльність творчих спілок, письменників, працівників мистецтва, вчених (у 1947–1950-х рр. засуджуються праці істориків, літературознавців та мовознавців системи АН УРСР, передусім, інститутів історії, літератури, мови). Засуджуються прогресивні наукові напрями у природничих науках, передусім, генетика і кібернетика – після спеціальної наради ВАСГНІЛ в 1948 р. та розгрому «безродних космополітів» у 1949 р.⁴²

У світлі цих процесів бібліотеки, зокрема наукові, у тому числі ДПБ УРСР, різко критикуються за застарілі каталоги, які не відображають потреби соціалістичного виховання народу, принципи систематизації літератури та побудова котрих відрізняється формалізмом, не враховують завдань ідейно-теоретичного рівня в галузі комуністичного виховання трудящих, зокрема в розділах суспільних та природничих наук.

В умовах ідеологічних вимог до каталогів починається їх редагування, однак ця робота суттєво затягується у зв'язку із обмеженістю кадрів у бібліотеках, зростаючим потоком радянських видань і необхідністю їх термінового опрацювання та включення в обслуговування, що суворо регламентувалося термінами, а також усе зростаючою кількістю масового читача та спеціалістів, необхідних для відбудови економіки.

З огляду на невідповідність складу фонду каталогам і з урахуванням зростаючого значення виховної ролі бібліотек реалізуються теоретичні концепції російського вченого З. Амбарцумяна щодо реорганізації довідково-пошукового апарату на базі

³⁹ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964. – К., 2003.

⁴⁰ Методичні і бібліографічні матеріали на допомогу бібліотекам. – К., 1951; 3 досвіду роботи бібліотек УРСР. – К., 1953.

⁴¹ Книга и книжное дело. – С. 82–84, 111–115. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964. – К., 2003.

⁴² История Украинской ССР. Хронологический справочник / Сост. В. Ф. Верстюк, Е. Н. Дзюба, В. Ф. Репинцев. – К., 1990. – С. 387–402.

так званих «рекомендаційних каталогів»⁴³. Здійснюється розподіл каталогів на службові, у яких залишилася уся дореволюційна і частково довоєнна література, та читацькі, у яких відображалася післявоєнна література, а також вилучалася література, визнана «шкідливою» (зокрема, в умовах тогочасної боротьби проти впливів буржуазної науки в біології та кібернетиці). Обслуговування основних категорій масового читача мало відбуватися в режимі створення випереджаючого інформування за рекомендаційними каталогами та покажчиками, які за відповідними вказівками були зобов'язані сторювати в короткі терміни бібліографічні відділи, відкриті у бібліотеках в 50-х роках. Рекомендаційні каталоги вписувалися в ідеологію «керівництва читанням», а також дозволяли дати основну літературу без доступу до недосконалих на той час післявоєнних каталогів, які впродовж 50-х років неодноразово піддавали критиці за невитриманість в ідейному плані і планували докорінно переопрацювати.

З тих самих причин дуже коротке життя судилося «Науковому збірнику Бібліотека АН УРСР» (1945) та єдиному в Україні науковому періодичному «Журналу Бібліотеки Академії наук УРСР», який почав випускатися в 1946 р.⁴⁴ З 1947 р. обидва видання припинили своє існування за наявності буржуазно-націоналістичних концепцій та статті буржуазно-націоналістичного спрямування⁴⁵.

Специфічні особливості характеризували й розвиток науки в цей період. Хоча в 1946–1947 рр. відбулося пожвавлення інтересу до питань національної бібліографії та створення національного бібліографічного репертуару, ідеї, висловлені у цій статті, не знайшли підтримки у керівних партійних органів і були засуджені⁴⁶. Основну увагу було спрямовано на підготовку практичної бібліографії,

яка обслуговувала розвиток наукових напрямів у галузі економіки та суспільних відносин, освіти, культурного будівництва, широкого розповсюдження набули бібліографічні видання літератури з питань природокористування, економіки, будівництва, сільського господарства, зокрема, наприклад, щодо використання природного газу, великих будівель, що розгорнулися в Україні, техніка при будівництві гідропоруд, сільськогосподарських культур тощо. Значна увага приділялася популяризації відомих діячів та представників духовної культури народу, які були визнані радянською владою, зокрема, видавалися бібліографічні покажчики життя та діяльності видатних українських письменників та поетів, зокрема таких як Іван Франко, Павло Тичина, Микола Гоголь, Михайло Коцюбинський, Леся Українка та ін.

Реформи в галузі культури безпосередньо впливали на стан та розвиток бібліотек. У 1953 р. було створено республіканські, в тому числі і в УРСР, і союзне міністерства культури, котрим передавалися всі права комітетів у справах культурно-просвітних установ, започаткована Головна бібліотечна інспекція для контролю за виконанням партійних та державних рішень у галузі бібліотечної справи, що призвело до поступового поширення єдиних методологічних засад розвитку системи та мережі великих публічних і масових бібліотек СРСР в цілому та України зокрема. Цей процес почався ще до війни у другій половині 30-х років і не був завершеним.

У 50-х роках швидко зростає мережа бібліотек, за рахунок переважно масових. Книговидавництва України почали видання спеціальної серії, призначеної масовим бібліотекам, зокрема, «Колгоспна бібліотека», «Шкільна бібліотека» тощо⁴⁷. У короткий термін масові бібліотеки в декілька разів збільшили свої фонди. Наприкінці 50-х років 20% книжкового фонду масових бібліотек складала суспільно-політична література (в наукових – 10%)⁴⁸.

У кінці 50-х – на початку 60-х років існувало декілька типів бібліотек. Це, зокрема, бібліотеки Комітету у справах культурно-освітніх установ: республіканські наукові, самостійні масові для до-

⁴³ Амбарцумян З. И. Основные вопросы теории каталогов советских библиотек // Библиотекарь. – 1951. – № 4. – С. 27–32.

⁴⁴ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Вказ. праця. – С. 117–126.

⁴⁵ Там само. – С. 125.

⁴⁶ Меженко Ю. О. Бібліографія української книги; її завдання, обсяг і легенди її створення // Науковий зб. Б-ки АН УРСР. – К., 1946. – № 1. – С. 4–14; На шляху до створення репертуару української книжки: Протокол наради, присвяченої складанню «Бібліографії української книжки 1798–1924 рр.», яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21–22 грудня 1945 р. // Підготовка тексту та примітки Л. І. Ільницької. Автор вступної статті і відповідальний редактор Я. Р. Дашкевич. – Львів, 1991.

⁴⁷ [З. В. Гимальдинова]. Библиотечное дела на Украине (Организация библиотечной работы) 1945–1961. Вип. 1: Конспект лекций для студентов-заочников ХГИК по курсу «История библиотечного дела в СССР». – Х., 1965. – С. 20–21.

⁴⁸ Там же. – С. 25.

рослих, обласні, міські, районні, сільські, а також при районних будинках культури, клубах, хатах-читальнях, технікумах політосвіти, музеях; колгоспні бібліотеки (при клубах і хатах-читальнях); бібліотеки системи Міністерства освіти: при педагогічних інститутах, учительських інститутах, педагогічних школах, шкільні, при дитячих будинках, палацах культури і клубах піонерів; бібліотеки різних відомств та організацій: промислової кооперації, радгоспів, МТС та МТМ, самостійні наукові бібліотеки, технічні і спеціальні бібліотеки підприємств транспорту, бібліотеки при науково-дослідних установах, парткабінетах, вищих навчальних закладів, середніх спеціальних закладів, середніх спеціальних навчальних закладів, ремісничих шкіл тощо. Крім того, існували профспілкові бібліотеки при клубах, палацах культури, фабзавкомах⁴⁹.

Розвивається система медичних бібліотек, які у перші післявоєнні роки були об'єднані під керівництвом республіканської науково-медичної бібліотеки у Києві, в тому числі: Харківська наукова медична бібліотека, обласні бібліотеки і бібліотеки навчальних закладів, науково-дослідних інститутів, лікувальних установ тощо.

У 1956 р. було створено Республіканську бібліотеку ім. КПРС на базі Київської обласної бібліотеки та Науково-методичного кабінету бібліотекознавства Міністерства культури УРСР, котрій було надано статус центру науково-методичної роботи в галузі бібліотекознавства та бібліографії, передусім для публічних та масових бібліотек. Вона набула права отримувати другий обов'язковий безплатний всесоюзний примірник та контрольний безплатний примірник українських творів друку⁵⁰. Безплатний примірник після розподілу отримували Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького та Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка.

Здійснюються не лише структурні, а й якісні зміни у складі та управлінні книжковим фондом, передусім, масових бібліотек, змінюється система обов'язкового примірника, скасовується централізований розподіл безплатних обов'язкових примірників. З 20 травня 1949 р., після виходу постанови Ради Міністрів «Про забезпечення Книжкової палати УРСР обов'язковим безплатним примірником друкованих видань та комплектування

найважливіших бібліотек і книгосховищ УРСР обов'язковим платним примірником друкованих видань», лише Книжкова палата отримувала безплатний примірник та одночасно втратила право централізованого розподілу безплатних примірників. Надсилання безплатних примірників було покладено на друкарні.

Інші бібліотеки отримували обов'язковий платний примірник. Повний комплект – 27 бібліотек (крім ДПБ УРСР, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького та усі обласні бібліотеки), профільний – 28 найзначніших бібліотек. Комітет у справах культурно-просвітницьких установ при Раді Міністрів УРСР відроджує мережу бібліотечних колекторів. Оплата за такий примірник встановлювалася зі знижкою на 25 відсотків.

У 1952–1959 рр. вийшли постанови, згідно котрих безкоштовний примірник отримували Головне управління по охороні державних таємниць, ЦК КПУ, Відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ⁵¹.

Одним з наслідків війни та звільнення від культу особи було усвідомлення економічного відставання СРСР. Починається перебудова економіки, науки, освіти, ставляться завдання швидкого підйому народного господарства. Через розвиток промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку увага звертається на фонди науково-технічної літератури, розвивається мережа науково-технічних бібліотек, створюються союзні та республіканські науково-технічні бібліотеки. 25 липня 1953 р. Рада Міністрів УРСР приймає Постанову «Про заходи по поліпшенню використання наукової і технічної літератури, патентів і каталогів зарубіжних країн в Українській РСР», приймаються заходи з розширення фондів іноземної науково-технічної літератури в наукових бібліотеках та бібліотеках інститутів академічної системи, створення зведених каталогів іноземної літератури в СРСР при ДПБ ім. В. І. Леніна, Інституті наукової інформації АН СРСР, Всесоюзній державній бібліотеці іноземної літератури, а також переглядаються закриті фонди іноземної літератури в галузевих наукових бібліотеках і видання, засекречені без достатніх підстав⁵².

Міністерство культури СРСР розробляє положення про міжбібліотечний абонемент іноземної літератури та абонементи найзначніших бібліотек СРСР із зарубіжними бібліотеками і установами.

⁴⁹ Там же. – С. 12.

⁵⁰ Там же. – С. 22–23.

⁵¹ Чепуренко Я. О. Вказ. праця. – С. 49–51.

⁵² Архів НБУВ, оп. 1, спр. 858, арк. 2.

Значну роль в цьому відіграла Бібліотечна комісія АН УРСР. ДПБ УРСР стає головним центром накопичення іноземної літератури.

Важливе значення мало створення у 1955 р. в УРСР Інституту наукової інформації. У бібліотеках системи АН УРСР розвивається міжнародний безвалютний книгообмін з зарубіжними науковими установами. Впродовж 1956–1958 рр. ДПБ УРСР стає депозитарієм ООН (1956), ЮНЕСКО (1956), Міжнародної організації праці (МОП) (1957), Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) (1958), Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ) (1958)⁵³ тощо. Від 1957 р. ДПБ УРСР включається в систему міжнародного абонементу із соціалістичними країнами, а з 1958 р. – з капіталістичними, що регулювалося «Конвенцією про міжнародний обмін виданнями», підписаною Х сесією Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки та культури в Парижі (4 листопада – 5 грудня 1958 р.)⁵⁴.

22 вересня 1959 р. вийшла постанова ЦК КПУ «Про заходи по поліпшенню розповсюдження книги в УРСР» (13 жовтня 1959 р.), спрямована на необхідність різкого зростання обігу інформації та вдосконалення системи розповсюдження книг, скорішого заповнення необхідною літературою не лише центральних, а й регіональних бібліотек⁵⁵.

Кінець 50-х років ознаменував поживлення діяльності наукових бібліотек, на які було покладено функцію забезпечення розвитку науки і прискорення науково-технічного прогресу, починаються нові процеси у політиці формування фондів наукових бібліотек, передусім науково-технічною літературою, в тому числі іноземною. Починається процес перегляду наукової, насамперед, бібліографічної роботи в бібліотеці.

Отже, бібліотечна справа України у період 30–50-х років зазнала суттєвих змін та соціальних катаклізмів.

У 30-х роках зміна суспільно-політичної системи та ідеологічних засад в державі, становлення нових соціально-економічних відносин супроводжувалося як деструкціями та відповідними змінами у кадровому складі бібліотек, так і позитивни-

ми явищами – осмислення сутності бібліотечної справи, урізноманітнення діяльності бібліотек наукових установ та установ вищої освіти, запровадження нових форм і методів комплектування літературою і змістовному складі бібліотечних фондів, побудови каталогів, принципів організації роботи з читачем, а також обслуговування потреб розвитку держави. Практика вимагала й переосмислення методологічних засад бібліографознавства, книгознавства, бібліотекознавства.

Ці процеси характеризуються суперечністю. З одного боку починається формування засад радянського бібліотекознавства, формулюються завдання бібліотек, починається уніфікація бібліотечних технологій, формується політика обов'язкового примірника тощо, що позитивно відображається на організації бібліотечної діяльності та управлінні бібліотеками різного профілю та їх спеціалізації в масштабах країни. Відбувається швидке зростання книжкових фондів та періодики, спеціалізованих видань, опрацьовуються принципи роботи з читачем, у тому числі методи диференційованого обслуговування читачів, єдині засади бібліотечних технологій та їх взаємозв'язку, принципів побудови каталогів, що сприяло розвитку бібліотек, організації фондів, обслуговуванні основних завдань, які стояли перед соціально-економічним і культурним розвитком держави. Швидко збільшується кількість масових бібліотек. Проводиться розподіл профілю комплектування бібліотек, усі дореволюційні фонди, які мали історико-культурне значення, збираються в декількох великих наукових бібліотеках. Зароджується нова радянська наука, як академічна, так і галузева, з орієнтуванням на розвиток промисловості та сільськогосподарства, формуються спеціалізовані бібліотеки науково-промислових центрів, передусім, численних установ у Харкові та Дніпропетровську, Миколаєві та Одесі.

З іншого боку політичний процеси узурпації влади в СРСР, побудова тоталітарної системи супроводжуються швидкою і послідовною ліквідацією соціальних умов, які могли б породити опір новій ідеології і особистій владі Сталіна. Хвилі політичних процесів безпосередньо торкнулися науки, культури, освіти, партійного і державного апарату, а відповідно – наукових і бібліотечних кадрів, які у професійній більшості були виховані та навчалися у дореволюційні часи, закінчували університети та духовні школи, мали широкі знання та володіли декількома мовами. За короткий термін не-

⁵³ Там само, спр. 895, арк. 37; спр. 941, арк. 83; спр. 984, арк. 9.

⁵⁴ Законодавство – бібліотекам України. Довідкове видання. Вип. 1. Загальні засади діяльності бібліотек. Ч. 2. – К., 2001 – С. 108–112.

⁵⁵ Книга и книжное дело... – С. 154–160.

великий прошарок освічених і талановитих учених та бібліотечних діячів було страчено, зіслано, або усунено з роботи. Значна кількість фахівців виїхала в Росію. З 1936 р. змінюються напрями розвитку бібліотекознавства: вводиться єдине для СРСР положення про бібліотечну справу, різко критикуються буржуазні методи у бібліотекознавстві та бібліографії, оголошується партійний характер бібліотечної діяльності, основними завданнями наукової діяльності бібліотек визначені дослідження організації обслуговування масового читача, вивчення інтересів та керівництва читанням та самоосвітою. Змінюється система управління, відбувається централізація бібліотек та керівництва бібліотечною справою.

Серед основних наслідків війни – не лише знищення матеріальної та кадрової бази бібліотечної справи, а й руйнація історично складеного національного бібліотечного фонду. Перед війною основний багатомільйонний масив книжкових фондів України, навіть після втрат у першій світовій війні, внаслідок революцій та репресивної політики у бібліотечній справі, мав важливе значення як для національної, так і для загальносвітової культури. Історико-культурні фонди були зосереджені лише в декількох українських наукових бібліотеках та наукових центрах. Власне ці бібліотеки і стали основним об'єктом нацистських пограбувань, у тому числі найцінніші колекційні фонди бібліотек, «репресовані» бібліотечні фонди, фонди архівного примірника друку.

У період окупації нацистами було організовано конфіскацію, перегляд та вивезення фондів різними відомствами. Однак, втрати війни складаються з втрат під час бойових дій, руйнації під час окупації, вивезених та неповернутих фондів. Після війни здійснюється новий перерозподіл фондів. Частина цінніших колекцій потрапляє за межі України, до Росії та Польщі (відома історія з бібліотекою князів Оссолінських, передана в 1946–1947 рр. разом з музейними експонатами у

Польщу), а також переміщується в межах України.

Післявоєнна відбудова бібліотек тривала до кінця 50-х років: завершена післявоєнна персе́нвентаризація основного фонду, однак значні масиви законсервованої літератури в умовах відсутності приміщень залишаються неопрацьованими. У цей час запроваджується диференційоване обслуговування читачів різних категорій, як у спеціалізованих читальних залах, так і по каталогах (розділенні читачького та службового каталогів). Бібліотеки відчували на собі нові політичні процеси, почалася робота з формування нового книжкового фонду та ідеологічне редагування каталогів, однак цей процес затягнувся у зв'язку із трудомісткістю. У другій половині 50-х років йде осмислення наслідків культу особи, відбувається низка партійних з'їздів, конференцій, нарад, спрямованих на зміцнення ролі КПРС та КПУ та комуністичної ідеології, підвищення в цьому процесі ролі бібліотек. Змінюється репертуар видавничої продукції, що викликає зміни в комплектуванні фондів і організації каталогів, розвитку напрямів рекомендаційної бібліографії та політики керівництва читанням.

В умовах курсу на науково-технічний прогрес та створення органів НТІ, розвиток науки як виробничої сили змінюються напрями діяльності наукових бібліотек, бібліотек системи Академії наук УРСР тощо. Першочергового значення набуває діяльність наукових бібліотек з обслуговування науково-технічною інформацією, ставиться завдання виховання бібліотечно-бібліографічних спеціалістів у цих галузях. У бібліотеках відкриваються кабінети технічної інформації та сільського господарства, бібліографічні відділи, відділи обслуговування читачів масовою літературою, розвивається іноземний книгообмін. Бібліографічна діяльність підпорядковується завданням рекомендаційної бібліографії, що обслуговує потреби виробництва, сільського господарства, народної освіти та масової культури.